

doi.org/10.29295/2311-7257-2021-105-3-45-50

УДК 72.01

Шарлай О.В.¹, Скороходова А.В.², Родик Я.С.²

¹Харківський національний університет будівництва та архітектури
(вул. Сумська 40, Харків 61002, e-mail: helene.sharlay@gmail.com, Rodik24@ukr.net;
orcid.org/0000-0003-1445-0339; orcid.org/0000-0003-0583-2810)

²Харківський національний університет міського господарства
(вул. маршала Бажанова 17, Харків 61002, e-mail: alinask1106@ukr.net; orcid.org/0000-0003-1388-8013)

АНАЛІЗ МІСТОБУДІВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ

В статті розглянуто основні тенденції розвитку малих міст України. Визначені основні проблеми та фактори впливу на формування стійкого розвитку малих міст. Наведені теоретичні моделі розвитку та приклади світового досвіду підтримки і розвитку малих міст, визначені 5 основних шляхів подальшого розвитку малого міста:

Ключові слова: мале місто, містоутворююче підприємство, містобудівна структура, полюс росту, точка росту.

Особливе місце в історичному розвитку України займають малі міста. Саме там формувалася національна культура, вони є базою створення і розвитку промислових і аграрних виробничих комплексів, запорукою економічної стабільності держави і суспільства.

До категорії малих міст належать міста з кількістю населення до 50 тис. чоловік. Група малих міст є найчисельнішою по кількісному. Значна частина їх - це адміністративні центри районів. Загальна кількість мешканців малих міст становить понад 22 млн., тобто – більша половина населення України.

Відповідно до затвердженої Законом України «Генеральної схеми території України» виділяються наступні типи малих міст:

- міста, що прилягають до центрів систем розселення; міста, що мають значні рекреаційний і оздоровчий потенціали;
- міста, що мають значні природний і історико-культурний потенціали;
- міста - центри сільськогосподарських районів; монофункціональні міста [1, 2].

Відповідно до домінуючого функціонального спрямування, виділені наступні категорії малих міст:

- міста з переважно промисловими функціями;
- транспортні вузли;
- санаторно-курортні і рекреаційні центри;
- історичні, історично-архітектурні, культурні і туристичні центри;
- адміністративні центри районів;
- господарські центри місцевого значення;
- центри низових локальних систем розселення, що виконують функції по наданню соціально-культурних, комунально-побутових і інших послуг населенню.

Серед обласних центрів, найбільша кількість малих міст у Львівській області - 39, у Київській - 19, Тернопільській і Вінницькій - по 17 малих міст. Тому, важливість вивчення функціонування малих міст, проблем пов'язаних з питаннями містобудування і архітектури, набувають особливого значення. Найбільш розповсюдженими в Україні є малі міста, що відносяться до категорії центрів низових локальних систем розселення і господарських центрів місцевого значення (майже 50% загальної кількості) [3].

Майже чверть малих міст України належать до групи міст із розвитком економічною базою з переважно промисловими функціями. На сучасному етапі в малих містах склалися складні економічні і соціальні умови, насамперед у сфері формування і функціонування ринку праці. Особливо це стосується малих міст на сході України, переважно монофункціональних, спрямованих на видобуток енергетичних ресурсів. Причиною економічного становища малих міст є те, що більшість з них часто були засновані на базі одного-двох підприємств для забезпечення житлом працівників. Існувала вузько спрямована

спеціалізація промислового виробництва без забезпечення альтернативних видів виробництва і можливості перекваліфікації мешканців. Від роботи таких підприємств цілком залежав економічний стан людей. Спад виробництва, дестабілізація безпекового, соціально-економічного і фінансового стану в Україні послабили або і знищили економічну базу малих міст. При проведенні економічних реформ, слід було б ретельно проаналізувати наслідки реформ, але об'єктивні складні умови, що були в країні, вимагали швидких дій, і прийняття низки рішень щодо малих міст, привело до безробіття в значних масштабах. Створення територіальних громад значно полегшило ситуацію з зайнятістю, за рахунок перерозподілу коштів створені умови для розвитку малого бізнесу і створені нові робочі міста.

Проблеми малих міст у різних країнах світу мають багато спільного. Вони є відображенням ефективності територіальної організації суспільства. Для аналізу стану подальшого розвитку малих міст пропонуються розглянути дві категорії – «середовище життя» і «спосіб життя». Структура і розподіл населення будь-якого ареалу найтіснішим чином пов'язані з економічним станом, соціальними та особистими потребами людей і якістю природного оточення. Ці категорії відображають ефективність територіальної організації суспільства, якою повинна займатись держава. Нерівномірність розвитку регіонів країни негативно впливає на реальний сектор економіки. Ці й інші проблеми може вирішити розробка комплексного стратегічного плану розвитку великих і малих міст на основі попереднього масштабного дослідження.

Особливості організації оточення людини по визначенню Н. Ф. Реймерса [4], є сполученням чотирьох компонентів: природного середовища, природно-антропогенної (перетвореною людиною), штучної (створеною людиною) і соціального середовища (культуро-психологічний і суспільний клімат, створений людьми). Жодне з цих середовищ не може замінити інше, але може підсилювати або послаблювати їх. Тільки гармонійне співвідношення цих чотирьох середовищ, комфорт і високий ступінь організації кожного з них забезпечують те, що називають якістю «середовища життя» людини. Будь-яке поселення, виходячи з даного визначення, представляє «середовище життя» людей, вирішення проблем функціонування компонентів «середовища життя» забезпечить властиві людині потреби і покращить якість життя.

Існують різні схеми зміни типів розселення людей, різні класифікації поселень. Ці класифікації базуються на різних характеристиках, але загальним для усіх є поділ поселень на міські і сільські. Вони різняться по функціях, чисельності і роду занять населення. Кожна країна розробляє свої критерії визначення цих типів поселень, за чисельністю мешканців, розмірами території поселення, відсотком зайнятих у тій чи іншій галузі господарства і т.п., залежно від розмірів країни (населення і території) і історичних процесів у минулому. Пріоритетом в оцінці ефективності розміщення поселень є наявність можливостей обміну між ними, що забезпечується наявністю і якістю комунікацій і інфраструктури, що, в свою чергу, сприяє територіальному розподілу праці і, як наслідок, створює умови для ефективного економічного і соціального розвитку [5].

В цілому, на картину сучасного міста впливають кілька груп факторів: демографічні, економічні, щільність населення на 1 кв. км., містобудівні, архітектурно-планувальні, соціологічні, екологічні, правові, природні, традиції й уклад життя. При аналізі проблеми конкретного малого міста звичайно першорядними є містобудівні, архітектурно-планувальні, транспортні й екологічні. Вони, звичайно, важливі взагалі для малих міст, але є специфіка, що особливо чітко виявляється на пострадянському просторі. Це невпорядкованість побуту, старий житловий фонд, відсутність якісної інфраструктури, поганий стан інженерних комунікацій, відсутність надійних транспортних зв'язків з іншими поселеннями і повітряного сполучення. Останнім часом держава прикладає великі зусилля спрямовані на покращення стану доріг міжміського сполучення в Україні, але щодо відновлення житлового фонду і технічних комунікацій, це мають вирішувати територіальні громади і

реновація вимагає значних коштів. Без розв'язання проблем економічних, правових і соціальних, як зазначалося вище, завдання не може бути вирішено.

Тут окремою проблемною групою постають мономіста, де «місто утворюючі» підприємства, що у ході реформ або цілком розорені і не функціонують, або піддалися значному скороченню персоналу, перепрофільовані з орієнтацією на продукцію, що не вимагає висококваліфікованої робочої сили, відмовилися від утримання об'єктів соціальної сфери. Відсутність роботи і перспектив призводить до того, що з малих міст йде відтік населення, переважно великі міста. Процеси, пов'язані з розселенням і міграцією населення, стають безконтрольними, люди залишаються без підтримки. Держава втрачає кваліфіковану робочу силу, що спричиняє втрати в реальній економіці. Крім того, неконтрольовано змінюється нерівномірність розміщення поселень, що також дуже несприятливо для економіки в цілому. Необхідна комплексна програма розвитку окремих регіонів, вона повинна мати стратегічний характер (розрахований на 15-20 років) з детальною розробкою річних планів.

Такого роду вибіркові обстеження вже проводяться в країні, але безпосереднє державне регулювання розвитку міст має стати системним. Безумовно, щільність урбанізації в Україні значно нижче, але технології функціонування міських систем (житло, транспорт, інженерні мережі, магазини, видовищні установи, бібліотеки, спортивні споруди, лікарні і т.ін.) розвитку практично не мають. Однак організація «середовища життя» і «способу життя», по європейському зразку неможлива без головного - створення робочих місць.

Корисним може бути використання концепції «полюсів росту» і спеціальних державних механізмів впливу, що було запропоновано французьким економістом Ф. Перру, що займався проблемами депресивних регіонів. В основі даної теорії лежить уявлення про провідну роль галузевої структури економіки і, в першу чергу, основних галузей, які створюють нові товари і послуги. Центри і ареали економічного простору, в яких розміщуються підприємства основних галузей, стають полюсами тяжіння факторів виробництва, оскільки забезпечують найбільш ефективно їх використання. Це призводить до концентрації підприємств і формування полюсів економічного зростання [6]. Ф. Перру склав класифікацію галузей виробництва по тенденціям розвитку, розділивши їх на три групи.

1. Галузі, що розвиваються повільно, деградує, з тенденцією постійного зниження їхньої частки в структурі економіки країни. Такі, наприклад, старі галузі промисловості в більшості економічно розвинених країн: вугільна, текстильна, суднобудівна.

2. Галузі з високими темпами розвитку, які не мають істотного впливу на розвиток інших галузей господарства, - виробництво предметів споживання, які не потребують подальшої промислової переробки.

3. Галузі, які не тільки швидко ростуть, а й створюють ланцюгову реакцію виникнення і зростання промислових центрів, викликаючи загальний індустріальний розвиток країни, - галузі машинобудування, хімічної промисловості, електроенергетика.

Там, де отримують розвиток ці галузі, і виникає полюс зростання. Ці профілюючі галузі знаходяться в тісному взаємозв'язку між собою, утворюючи, за висловом Ф. Перру, «комплекс галузей», що в якійсь мірі аналогічно нашому розумінню територіально-виробничого комплексу. У сучасній практиці ідея просторового економічного розвитку полюсів зростання реалізуються в створенні вільних економічних зон, технополісів, технопарків» [6].

З теорією полюсів зростання тісно пов'язана концепція П'єра Пот'є про вісі розвитку [7], де розвиток формується вздовж основних транспортних напрямків, які з'єднують між собою великі промислові центри. Території, які розташовані між полюсами зростання забезпечують якісні транспортні зв'язки, отримують додаткові імпульси зростання завдяки збільшенню транспортних вантажних перевезень, впровадженню логістичної практики що приводить до розвитку інфраструктури. Тому вони перетворюються у вісі (канали) розвитку, що формують разом з полюсами зростання просторовий каркас економічного

зростання всього регіону. Концепція розвитку вздовж вісей передбачає наявність гарного стану транспортної мережі і визначених центрів зростання. Мова йде про вибір в середині регіонів так званих продуктивних «точок» для нових інвестицій. «Полюс росту» повинний містити в собі групу сучасних галузей промисловості, що розвиваються. Відбирається кілька таких потенційних полюсів, на які направляють концентровані інвестиції. За рахунок використання інфраструктури (шляхи сполучення, енергетика, водопостачання і та ін.), відбувається розширення ринку робочої сили і зниження витрат на реалізацію. Прийнято розрізняти «полюс росту» і «центр росту». «Полюс росту» - набір галузей, «центр росту» - географічно конкретний центр, місто. Таким чином, проблема структурної перебудови економіки, переходу до інноваційних технологій і виробництв передбачає вирішення двох задач: відповідальне визначення полюсів росту і визначення географічних «точок» розвитку - центрів росту. Рішення цих двох задач приведе до рішення третьої - створенню нових робочих місць і ефективному соціально-економічному розвитку великих і малих міст країни.

Існує ще одна стратегія, протилежна стратегії створення полюсів і центрів росту, яка називається стратегією евакуації. Застосовується вона у випадках тривалого і невідворотнього занепаду економіки в регіоні, що втратив колишнє лідерство [7, 8].

У США, у супереч розповсюдженому міфу про ліберальну економіку, невтручання держави, також звертаються за допомогою до спеціальних державних програм і законів. Територія США вкрита «мережею розвитку», що представляє три рівні державних планів розвитку: ареали що підлягають реконструкції, (близько двох тисяч), округи економічного розвитку (їх сто шістнадцять), багатотатні райони (їх дев'ять). Результати відомі - стрімкий темп розвитку на тихоокеанському узбережжі й у центрі країни за рахунок підтримки галузей з новітніми технологіями [9, 10]. Подібні плани регіонального розвитку, рішення проблем малих і великих міст, засновані на матеріалах широкого обстеження в масштабах усієї країни, підкріплюються спеціальними механізмами державного і муніципального впливу. Такі механізми повинні впливати на господарську ініціативу, стимулювати її.

У Франції при виборі місця розміщення підприємства на території країни, на підприємця розповсюджується дія системи «схвалення». В залежності від вибору конкретного місця розташування промислового підприємства, підприємець одержує від держави до 25 % інвестицій, максимум цих дотацій він одержує при виборі слаборозвиненої території. Крім того, існує система муніципальної диференціації цін на землю для розміщення тих чи інших груп підприємств.

Вибір напрямку розвитку конкретного малого міста повинен спиратись на детальний системний аналіз економічної, демографічної і екологічної ситуації. На підставі зібраної інформації створюється модель розвитку міста, яка враховує усі існуючі фактори впливу і дозволяє перевірити успішність обраної стратегії розвитку регіону. Перевіряючи різні сценарії розвитку малого міста, враховуючи вплив інших міст регіону, можна оптимізувати пошук стратегії подальшого розвитку.

Моделі регіонів - це моделі ресурсного типу: ресурси (трудові, фінансові, природні і ін.) вичерпуються, ресурси поповнюються, і можуть бути описані як мережа різномірних потоків [11]. Стан регіональної економічної системи описується змінними (кількість населення різних категорій, виробничі фонди, що витрачаються, ресурси). Управлінські рішення визначають темп (динаміку) системи, що моделюється (швидкість подачі і вилучення ресурсів).

Основним системоутворюючим методом моделювання соціально економічного розвитку малого міста є метод імітаційного моделювання, що дозволяє формувати узагальнену модель системи на основі одномоментного набору даних, описувати слабо-структуровані соціальні системи в умовах визначеності, дії випадкових чинників різної природи, здійснювати аналіз динамічних процесів, дослідити велику кількість альтернатив, сценаріїв розвитку [12, 13].

Досліджувана соціально-економічна система малого міста має складну внутрішню структуру, в складі якої можуть бути розрізнені підсистеми: населення, виробництво, не-виробнича сфера, екологія, простір, фінанси, зовнішня економічна сфера характеризується ієрархічністю управління і активністю окремих її підсистем, взаємодія елементів в рамках якої розглядається з урахуванням характеру впливів зовнішнього середовища на внутрішню структуру.

Регіон представляється як цілеспрямована і багатоцільова система, що має неоднорідні внутрішні і зовнішні цілі, самостійні підцілі окремих підсистем, систему показників виміру цілей, різноманітні стратегії їх досягнення і т. д. [13, 14].

Результатом моделювання стає найбільш оптимальний сценарій розвитку малого міста.

Таким чином, можна визначити 5 основних шляхи подальшого розвитку малого міста:

- Адаптація до зміненого середовища (підтримка сильних кампаній, які орієнтуються на зовнішні ринки збуту);
- Активізація інноваційної активності (трансформація старих видів виробництва завдяки впровадженню високих технологій);
- Дотація і субсидування (підтримка розвитку нових галузей виробництва, забезпечення нових робочих місць);
- Розселення (якщо підтримка місто утворюючого підприємства виявилась неефективною);
- Переорієнтація (спрямування зусиль на розвиток альтернативних галузей: сфера послуг, туризм та ін.)

Оптимізація територіальної організації малого міста може бути виконана на основі державних програм розвитку, побудованих на реальній інформації про стан регіонів країни. Метою цих програм повинен бути економічний розвиток регіонів: створення нової промисловості, підтримка традиційних і вигідних виробництв, повноправне включення в міжнародний розподіл праці. Процеси міграції населення, запит на робочі місця і комфортне середовище життя необхідно враховувати і планувати на випередження для запобігання створення проблем, використовуючи сучасні інноваційні методи моделювання розвитку соціально-економічної системи регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності». URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id44170>
2. Шарлай О.В. Города-призраки нового времени. Науковий вісник будівництва. Харків.: ХНУБА. 2016. Том 84. №2. С. 17-21.
3. Большинская И. С. О методике анализа в процессе изменений административно-территориального деления регионов. Бизнес Информ. 2007. № 11. С. 54-57.
4. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. М., 1966. 659 с.
5. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. М.: Мысль, 1990. 637 с.
6. Франсуа Пьеру «L'économie du XX siècle». URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/pierru>
7. Ласуэн Х. Р. Урбанизация и экономическое развитие: временное взаимодействие между географическими и отраслевыми кластерами. Пространственная экономика. 2010. № 1. С. 68–104.
8. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 495 с.

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy «Pro reguluvannya mIstobudIvnoYi dIyalnostI». URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id44170>
2. Sharlay O.V. Goroda-prizraki novogo vremeni. Naukoviy vIsnik budIvnytstva. Kharkiv: KNUBA. 2016. Tom 84. #2. S. 17-21.
3. Bolshinskaya I. S. O metodike analiza v protsesse izmeneniy administrativno-territorialnogo deleniya regionov. Biznes Inform. 2007. #11. S. 54-57.
4. Izard U. Metodyi regionalnogo analiza: vvedenie v nauku o regionah. M., 1966. 659 s
5. Reymers N.F. Prirodopolzovanie: Slovar-spravochnik. M.: Myisl, 1990. 637 s.
6. Fransua Perru «L'économie du XX siècle» URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/pierru>
7. Lasuen H. R. Urbanizatsiya i ekonomicheskoe razvitie: vremennoe vzaimodeystvie mezhdu geograficheskimi i otraslevyimi klasterami. Prostranstvennaya ekonomika. 2010. # 1. S. 68- 104.
8. Granberg A. G. Osnovy regionalnoy ekonomiki. M.: GU VShE, 2000. 495 s.

9. Большинская И. С. О проблемах больших и малых городов. Проблемы экономики. 2012. No 4. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2012-4_0-pages-68_73.pdf
10. Височин І.А. Міграційні переміщення мешканців та розвиток урбанізації. Науковий вісник будівництва. Харків: ХНУБА, 2019. Том 98. №4. С. 34-43.
11. Фоменко О.О., Данилов С.М. Когнітивно-дослідницька матриця виявлення та аналізу проблем міста. Науковий вісник будівництва. Харків: ХНУБА, 2018. Том 93. № 3. С. 97-104.
12. Данилов С.М. Информационно-накопительная матрица анализа функционирования и развития города как открытой динамической системы. Науковий вісник будівництва. Харків: ХНУБА, 2018. Том 91. №1. С. 54-61.
13. Гафарова Е.А. Имитационные модели комплексного регионального развития. Управление большими системами. 2013. № 45. С. 206-213.
14. Сафронов К.Э. Проблема современных городов - доступность транспортной инфраструктуры. Вопросы планировки и застройки городов. Материалы XV Международной науч.-практ. конф. / Под ред. проф. Ю.В. Круглова, доц. В.С. Глухова. Пенза: ПГУАС, 2008. С. 46-49.
9. Bolshinskaya I. S. O problemah bolshih i malih gorodov. Problemi ekonomiki. 2012. No 4. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2012-4_0-pages-68_73.pdf
10. Visochin I.A. Migratsiyni peremischennya meshkantsiv ta rozvitok urbanizatsiyi. Naukoviy visnik budivnitsva. Kharkiv: KNUBA. 2019. Tom 98. #4. S. 34-43.
11. Fomenko O.O., Danilov S.M. Kognitivno-doslidnitska matritsya viyavlennya ta analizu problem mista. Naukoviy visnik budivnitsva. Kharkiv: KNUBA. 2018. Tom 93. #3. S. 97-104.
12. Danilov S.M. Informatsionno-nakopitelnaya matritsa analiza funktsionirovaniya i razvitiya goroda kak otkryitoy dinamicheskoy sistemyi. Naukoviy visnik budivnitsva. Harkiv.: KNUBA. 2018. Tom 91. #1. S. 54-61.
13. Gafarova E.A. Imitatsionnyie modeli kompleksnogo regionalnogo razvitiya. Upravlenie bolshimi sistemami. 2013. #45. S. 206-213.
14. Safronov K.E. Problema sovremennyih gorodov - dostupnost transportnoy infrastrukturyi. Voprosy planirovki i zastroyki gorodov. Materialyi XV Mezhdunarodnoy nauch.-prakt. konf. / Pod red. prof. Yu.V. Kruglova, dots. V.S. Gluhova. Penza: PGUAS, 2008. S. 46-49.

Sharlay O., Rodik Y., Skorohodova A. ANALYSIS OF UKRAINE'S SMALL TOWNS' CITY-BUILDING POTENTIAL. Main tendencies of Ukraine's small cities development are reviewed in the article. Main problems are outlined and factors are emphasized, which are most influential on forming of steady development of small cities. Theoretical models of development and examples from worldwide experience of assistance in development of small cities are described. Five main directions of small city further development are revealed.

Keywords: small city, small town, town-forming company, pole of growth, point of growth.